

Предложенная разработка послужит, как нам кажется, определенным шагом на пути к созданию общевосточноевропейской систематики мезо-неолитического кремня и позволит сопоставить ее с номенклатурами прилежащих территорий Европы и Азии.

В. О. ДЕРГАЧОВ

**Класифікація кераміки
і відносна хронологія поховань
Вихватинського могильника**

Відкритий під час Великої Вітчизняної війни Вихватинський пізнотрипільський могильник досліджувався головним чином протягом 50-х років Молдавською археологічною експедицією ІА АН СРСР під керівництвом Т. С. Пассек¹. Своєчасна, хоч і неповна, публікація одержаних даних забезпечила широку популярність пам'ятки серед радянських та зарубіжних дослідників первісного суспільства. Розкопки цього могильника більшість дослідників справедливо визначає як новий етап у вивченні Трипілья в цілому і пізніх його етапів зокрема.

Інтерес до матеріалів Вихватинського могильника значно зріс за останні роки у зв'язку з необхідністю дальшої розробки питань локально-хронологічного членування пізнотрипільських пам'яток². Лише кілька років тому Т. Г. Мовшею³ для Середнього Дністра була виділена нова локальна група, що дістала назву «пам'ятки вихватинського типу». Але матеріали могильника ще недостатньо висвітлені в літературі (видано менше 50% інвентаря) і з наукового боку практично не опрацьовані. Т. С. Пассек дала лише короткий опис розкопок і загальну характеристику виявлених матеріалів. Класифікація та систематизація їх в рамках невеликого розділу монографії була неможливою.

Для вичерпного вивчення могильника необхідна розробка класифікації й систематизації інвентаря, особливостей поховального обряду, а також визначення соціологічного змісту даних поховань, внутрішньої хронології і співвідношення могильника з пам'ятками Середнього Подністров'я та інших локальних груп. Пропонована читачеві стаття присвячена лише класифікації кераміки та розробці мікрохронології як першочергового завдання. Автор використав всі доступні джерела і колекції матеріалів досліджуваної пам'ятки, що зберігаються в Республіканському історико-краєзнавчому музеї (Кишинів), у фондах сектора археології Інституту історії АН МРСР та Державного Ермітажу (колекції № 1999, 2275), а також архівні матеріали (фонди ІА АН СРСР, № Р-1/166, Р-1/1239, Р-1/1178, Р-1/2150) і публікації різних років*. Нумерація поховань, розкопаних в 1952, 1955 і 1959 рр., відповідає наведеній у Т. С. Пассек**.

На території Вихватинського могильника була відкрита площа близько 100 м². Загальна його площа, за висновком Т. С. Пассек⁴, становить 3 тис. м², а за відомостями Г. Д. Смирнова⁵, який обстежив цю територію в 1947 р., вона перевищувала 3,5 тис. м². Зафіксовано 62 поховання, але, на думку Т. С. Пассек, всього їх мало бути близько 150. За нашими даними, що спираються на приблизні підрахунки кількості вікових груп, які припадають на кожне покоління, могильник повинен був складатись більш ніж з 200 поховань.

Великі розміри могильника (з урахуванням нерозкопаної частини), значна кількість поховань, випадки стратиграфічного перекривання одних іншими дають змогу говорити про те, що пам'ятка існувала протягом значного періоду, який охоплював кілька поколінь людей⁶. Це дає підставу сподіватись на деякі хронологічні зміни в самому матеріалі (поховальному обряді, інвентарі). Визначивши ці зміни шляхом відповідної обробки даних, можна розподілити поховання на групи, що становлять окремі хронологічні шари, тобто з'ясувати мікрохронологію або

внутрішню хронологію могильника. З'ясування її, тобто складання певної шкали відносної хронології, як показує досвід⁷, є перспективним напрямом. Але методика визначення мікрохронології могильників ще дуже слабо розроблена, тому необхідно зупинитися на цьому питанні ґрунтовніше.

Визначення хронологічних показників. У методичному відношенні для розробки мікрохронології могильника насамперед необхідно визначити хронологічні показники (ознаки), тобто функціонально однорідні дані (матеріали, властивості, відносини), еволюція яких відбиває їхні зміни в часі.

Теоретично хронологічними показниками можуть служити всі елементи поховального комплексу і весь поховальний ансамбль (могильник), оскільки всі вони змінюються в часі. Але, по-перше, ступінь чутливості тих чи інших елементів до хронологічних змін неоднаковий, по-друге, кожний з них функціонально зумовлений господарсько-економічними, соціальними та релігійними факторами, характерними для певного етноса. Тому в дійсності хронологічними ознаками можуть бути лише ті елементи, які найсильніше реагують на часові зміни і які функціонально визначені факторами, що поширюються на максимум похованих.

З одного боку, наявні матеріали, властивості й відносини пов'язані спеціально і безпосередньо з виконанням обряду (поховальна яма, кромлехи, положення померлого, розміщення інвентаря). З другого, інвентар був створений не для здійснення поховання, а для виробничої та іншої діяльності людей (хоч його покладено в могилу, відповідно до ритуалу).

Поховальний обряд, як відомо, дуже консервативний і змінюється лише під впливом факторів, що його визначають. Тому й елементи, які виникли безпосередньо у зв'язку з виконанням ритуалу, слабо підлягають хронологічним змінам. Використати ці дані як хронологічні показники можна тоді, коли досліджувані комплекси охоплюють значний проміжок часу. Так, наприклад, істотні зміни рис поховального обряду простежуються в цілому для племен Подністров'я і Попруття, які розвивались на трипільській основі (Вихватинці — Усатове — Данку). Щоправда, тут слід урахувати такий важливий фактор, як зовнішній вплив, пов'язаний навіть з механічним змішуванням різноетнічних елементів⁸. Саме цим, як слушно зазначає О. Н. Мандельштам, пояснюються різні зміни поховального обряду населення, що лишило Тулхарський могильник (бішкентська культура)⁹. Для Вихватинського могильника подібна дія зовнішніх факторів не простежується.

Дані диференційованого аналізу таких елементів, як поховальні ями, кромлехи, положення і орієнтація кістяків, розташування інвентаря тощо, показали неможливість використання їх як хронологічних показників.

Серед 37 кістяків, для яких було визначено положення, 27 скорчених лежали на лівому боці, п'ять — також скорчених — на правому, п'ять — на спині, з ногами, зігнутими в колінах і піднятими. З 50 кістяків, орієнтація яких відома, 39 спрямовані на північ — схід — схід, а 11 на південний схід — південний захід — північний захід. Найчастіше положення скорчене, на лівому боці, а орієнтація на північ — північ — схід — схід. Кількість відхилень незначна. За винятком однієї обставини (всі здійснені на спині поховання орієнтовані на північ — північний схід — схід), ніяких закономірностей в прояві цих елементів не простежується. Немає кореляції останніх і з іншими показниками — статтю і віком похованих, категоріями інвентаря. Можна лише гадати, що положення кістяків на спині, можливо, є ознакою певної частини жіночої субкультури. В усякому разі, з п'яти померлих, що лежали на

спині (стать визначена для чотирьох), три жінки (похов. 31, 35, 42) і лише один чоловік (похов. 43). Крім того, ця сама ознака збігається ще з однією особливістю — наявністю білої каолінової глини (похов. 25, 31, 35), лише в одному випадку глину знайдено у похованні, де положення покійника було іншим (похов. 24, а). Жоден з перелічених елементів не дає будь-якого закономірного прояву за горизонтальною стратиграфією.

Відсутність або невизначеність вказаних проявів позбавляє можливості використати їх в ролі хронологічних показників.

Коротко зупинимось на висновках Т. Г. Мовші, яка залучає дані поховального обряду як хронологічні ознаки. В одній з останніх праць дослідниці, згадуючи про наявність на Вихватинському могильнику різночасних комплексів, зараховує поховання 25, 31, 35 до найдавніших на підставі положення кістяків «на спині», з підігнутими і піднятими в колінах ногами¹⁰.

Вся аргументація на користь такої пози як показника відносної давності у Т. Г. Мовші ґрунтується на тому, що одне поховання (№ 35), здійснене на спині, перекривалося іншим (№ 22) — скорченим на боці. Але цей поодинокий факт ще не дає підстави використовувати згадане положення як хронологічний показник, що має абсолютне значення для всіх поховань. Такій інтерпретації суперечать і самі матеріали, бо поховання № 42, віднесене Т. Г. Мовшею до найпізніших на основі усаївського імпорту (статуеток), здійснене також на спині з піднятими і зігнутими в колінах ногами, і, отже, за позою кістяка воно має бути найдавнішим.

Для попередніх етапів Трипілля на території, що відповідає пам'яткам вихватинського типу, два відомих нині поховання (у Солоченах¹¹ і в Требуженах¹²) були здійснені у скорченому стані на боці. Тому можна вважати, що таке положення, поширене на пізніх етапах Трипілля, місцеве населення запозичило від попередників. Очевидно, положення «на боці» більш давнє, а «на спині» пізніше (воно з'являється під впливом степових племен). До речі, ця думка вперше була висловлена і частково аргументована самою Т. Г. Мовшею¹³.

Отже, використання пози кістяків як хронологічної ознаки і розподіл на цій підставі поховань Вихватинського могильника на давні й пізніші є не виправданим.

Звернемось до інвентаря, щоб визначити, які з його категорій можуть виступати в ролі хронологічних показників. Інвентар поховань Вихватинського могильника представлений керамікою, знаряддями праці і зброєю (вкладиші до серпів, лоцила, прясла, молот, кістяний кинджал тощо), предметами культу (статуетки, брязкальце), прикрасами (останні нечисленні, маловиразні і далі не розглядаються). Ці предмети не виготовлялись спеціально з ритуальною метою, про що свідчить поширення ідентичних виробів у господарських і побутових комплексах. Вони створювались ще за життя небіжчика або навіть раніше і були частиною необхідних знарядь праці, зброї, побутових та культових предметів, що призначались для нормального функціонування колективу. Ці вироби ставали елементами поховального обряду лише після смерті того чи іншого індивідуума, бо використовувались у вигляді супровідного інвентаря. Таким чином, зміни цих елементів у часі визначались не змінами в поховальному обряді, а загальними закономірностями розвитку техніки й технології виробництва відповідних категорій, зростанням виробничих і духовних вимог колективу.

За цим критерієм інвентар Вихватинського могильника можна розділити на дві групи. До першої належать знаряддя праці, зброя і предмети культу, які змінюються повільно (перші дві категорії еволюціонують лише з поступовим збагаченням виробничого досвіду¹⁴, а пред-

мети культу — тільки після відповідних змін у релігійних віруваннях). Другу групу становлять побутові вироби, зокрема кераміка, яка більш чутлива до вимог часу, бо вона (і особливо її орнаментация) відбиває певні смаки чи «моди», що змінюються з покоління в покоління.

Використання знарядь праці, зброї і предметів культу як хронологічних показників, ускладнюється не лише їх повільним розвитком у часі, а й тим, що в ролі поховального інвентаря вони мали забезпечити ті самі функції, які померлий виконував за життя. І оскільки діяльність людей була різноманітною, то й інвентар залежав від неї і визначався статтю, віком, соціальним станом померлого. Ця закономірність простежується за етнографічними даними¹⁵ і з усією очевидністю відображена і в матеріалах Вихватинського могильника.

Так, всі типи знарядь праці (крім прясел) і зброя супроводжували виключно чоловічі поховання — причому чоловіків віком від 15 до 50 років (основна виробнича група); тільки у двох випадках знаряддя були знайдені в могилах людей похилого віку. Прясла виявлено в похованнях дітей 6—9 років, жінок і стариків (домашня сфера праці). Статуетки (за винятком однієї) і брязкальце трапились лише в дитячих могилах (залучення до культу).

Крім згаданих обставин, неповне охоплення інвентарем поховань однієї й тієї ж субкультури (останнє, очевидно, також пояснюється дією соціальних факторів), одиничність багатьох типів виробів, що являють собою ту чи іншу категорію, нечітка закономірність їх прояву в просторі — значно ускладнюють використання цих елементів як хронологічних показників.

Класифікація і систематизація кераміки. Остання є основною категорією інвентаря Вихватинського могильника. Крім поховань № 44, 45, вона була в усіх комплексах. За деякими винятками на кожне поховання припадає в середньому від двох до п'яти посудин. Поза могилами кераміка траплялась рідко і, очевидно, походить з раніше зруйнованих комплексів. Всього за роки розкопок зібрано 233 цілих і фрагментованих посудини.

Для класифікації кераміки, яка полегшується тим, що понад 80% представлено цілими або археологічно цілими формами з порівняно добре збереженою орнаментациєю, були застосовані найпростіші методи математичної статистики. Основою класифікації є комбінація ознак — технологічних, морфологічних і стилістичних (понад 50). Для характеристики форм посудин, поруч з морфологічними ознаками, виділені дві категорії метричних показників: за абсолютними розмірами і за формою. З метою одержання абсолютних розмірів визначено вісім параметрів: чотири по діаметру, чотири по висоті. Показники форм визначені обчисленням відносних величин шляхом зіставлення окремих параметрів. Розміри посудин подані диференційовано і відповідають групам, одержаним на кореляційному полі: для мисок — співвідношення H_1 (загальної висоти посудини) до D_1 (найбільшого діаметра вінець), для інших форм — співвідношення H_1 до D_3 (найбільшого діаметра тулуба).

Щоб запобігти термінологічній плутанині, ми вважали за потрібне застосувати найпростіший метод кодування кераміки. Код п'ятизначний і розшифровується в такий спосіб: перша цифра означає категорію тіста, друга — тип виробу, третя — його варіант, четверта — тип орнаменту і п'ята — варіант останнього. «0» в коді показує, що дана ознака відсутня або (як виняток) не представлена в таблиці. Коли йдеться лише про форму, у тексті наводимо лише відповідні ознаки коду.

За стійким сполученням ознак для Вихватинського могильника виділено близько 20 типів кераміки, що, залежно від технології виготовлення, становлять дві групи.

Форми	Тип	Орнамент	Тип	№ поховань	К-ть	Код	Форми	Тип	Орнамент	Тип	№ поховань	К-ть	Код						
	1		1	2/47, 6, 9, 13 14-2, 10, 25-2	7	110,10		1											
			1	13, 35, 4, 8, 11, 17, 20, 24, 26, 28, 29, 33, 40, 41, 42, 43, 47, 47, 48, 49, 49, 50, 55.	6	110, 2, 1													
			2	3/47, 2, 11, 11, 13, 27, 28, 29	8	110, 2, 2													
			3	1, 2, 3, 4, 5, 5, 10, 11, 17, 17, 20, 24, 26, 28, 29, 33, 40, 41, 42, 43, 47, 47, 48, 49, 49, 50, 55. 1/15, 10, 22, 22, 30, 34, 36, 51, 52-?	36	110, 3, 2													
														0	9	1	110, 0, 0		
	2		1	11, 16, 24, 5, 38	4	12, 0, 1, 0		4											
			2	9, 20	2	12, 0, 2, 0													
			3	3/47	1	12, 0, 3, 0													
			0	1/47, 3/47, 1, 11, 43, 4-8	6	12, 0, 0, 0													
	3		1	2, 4, 51, 35	4			6											
			2	9, 13-2, 18 19-2, 28, 35	6									13, 0, 1, 0					
			2	2/51, 0-59	2									13, 0, 2, 0					
			0	1/47, 3/47, 25, 47	4									13, 0, 0, 0					
	4		1	2-2, 5, 27, 30, 36, 41, 50	7	14, 0, 1, 0		5											
			2	1/51	1	14, 0, 2, 0													
			0	16, 39, 46	3	14, 0, 0, 0													
	5							7											
															6		2	25	11, 6, 0, 2, 0
															8		35	11, 6, 0, 0, 0	
															10		51	11, 6, 0, 0, 0	
																	35	20, 5	

Фрагменти улоханьях № 2/47, 21, 36 Всього 1-ї категорії 127

Рис. 1. Типи форм і орнаментів кераміки 1-ї категорії.

1. Посудини з добре відмуленої глини, без помітних домішок, випал добрий, поверхня жовто-рожева, звичайно вкрита чорним або чорним і червоним розписом. Ця кераміка (першої категорії або столова) становить 54,5% комплексу (127 екз.).

2. Посудини з домішкою дрібнотовченої черепашки, випал нерівномірний, поверхня має відтінки від сірувато-брунатного до чорного (іноді зовні вона підлощена). Орнамент — відбитки шнура, «серпик», різні наколи. Цей посуд (другої категорії) становить 45,5% комплексу (106 екз.).

За формою серед виробів першої категорії (рис. 1) виділяються такі типи.

Тип 1, 1 — миски напівсферичні, що є найпоширенішою формою (45,6% посудин першої категорії або 25% всієї кераміки — 58 екз.). За абсолютними розмірами виділяються: мініатюрні (H_1 — до 3 см, D_1 — до 6 см), маленькі (H_1 — 4—5 см, D_1 — 7—9 см), середні (H_1 — 6—7 см, D_1 — 10—14 см), великі (H_1 — понад 8 см, D_1 — понад 15 см). Крім однієї, всі миски орнаментовані біхромним або монохромним розписом (в деяких випадках він зберігся погано), що вкриває повністю внутрішню по-

верхню і на три чверті зовнішню. Він нанесений стрічками, звичайно це дві широкі смужки (0,3—0,6 см), між якими є одна-дві вузькі (0,1—0,2 см), що утворюють три-чотири метопи. Всередині метопів — напівовальні (рідше кутасті) стрічки. По краю вінець зовні та зсередини йдуть трикутники. Трикутники, метопи та розміщені всередині останніх напівовальні стрічки — це основні елементи орнаменту (звичайно, чорного кольору), що наявні на всіх посудинах зазначеного типу, а в де-

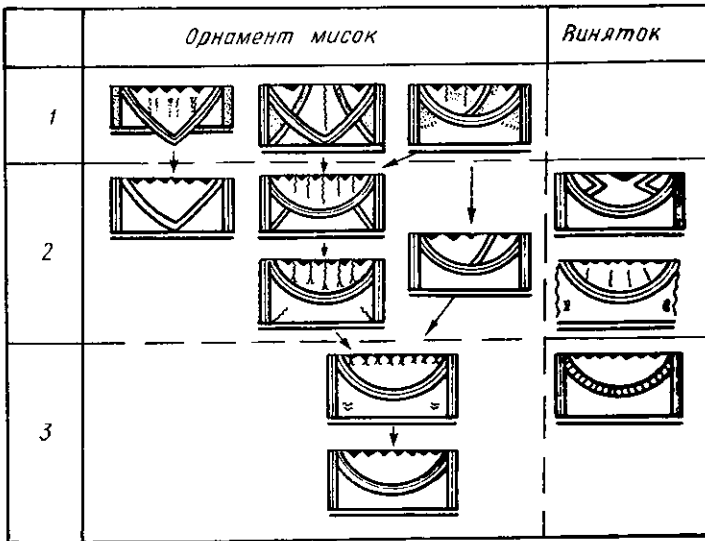

Рис. 2. Типи орнаментів напівсферичних мисок:
1 — складний; 2 — спрощений; 3 — простий.

яких випадках і на інших формах (тип 1, 5 і 1, 6). Крім основних елементів, на багатьох мисках є додаткові: сегментоподібні стрічки, смужки та інші, нанесені червоною фарбою.

Аналіз ознак орнаменту за їхніми сполученнями засвідчує для напівсферичних мисок три типи орнаменту (за ступенем складності), кожен з яких має кілька варіантів:

1. Миски із складним орнаментом (тип 1, 1, 0, 1 — рис. 2, 1), де основні елементи поєднуються з додатковими, нанесеними як чорною, так і червоною фарбами. У ньому виділено три варіанти.

2. Миски із спрощеним орнаментом (тип 1, 1, 0, 2), в якому основні елементи поєднуються з додатковими, нанесеними лише чорною фарбою. Червона — у виняткових випадках — заповнює проміжок між смужками, які утворюють стрічки. Цей тип також характеризується кількома варіантами (рис. 2, 2).

3. Миски з простим орнаментом (тип 1, 1, 0, 3), який представлено лише основним елементом. Лише на кількох екземплярах він доповнюється «водяними знаками». Червона фарба між напівовальними стрічками є на одній мисці. Тип має два варіанти (рис. 2, 3).

Слід зазначити, що зовнішньому розпису за ступенем ускладненості орнаменту в цілому відповідає розпис на внутрішній поверхні.

Тип 1, 2 — кулясті амфори з двома ручками на тулубі (13 екз.). Ця сама форма притаманна і посуду другої категорії (тип 2, 2 — рис. 3). Більшість посудин з кулястим тулубом, але два екземпляри (один першої категорії і один другої) мають видовжені пропорції. За розмірами виділяються: мініатюрні (H_1 і D_1 — до 6 см), маленькі (H_1 і D_1 — 10—14 см), середні (H_1 і D_3 — 15—17 см) і великі (H_1 і D_3 — 19—21 см).

Форми	Тип	Варіант	Орнамент	Тип	№ поховань	К-ть	Код	Форми	Тип	Варіант	Орнамент	№ поховань	К-ть	Код
	1	1		1	1/51 4-8 19 20 24а 24б 37 39	9	2,11,0		6	1		43, 46	2	2,0,1,0
			0	2/51 2/51 2/51 1/51 30 38 50 P-59	8	2,1,0,0		8			1		VII-Б	1
	2	1		1	47	1	2,2,1,0			2		?	0	51
			2	1/47	1	2,2,2,0		9	1				26	1
	3	1		2	42	1	2,2,2,3,0				10	?	0	1/47,11 35,47
			3	23	1	2,3,0,0,0		11	?	0			2,47	1
	4	1		1	1/51, 2/51, 24б	3	2,5,0,0				12			47
			2	3/47, 28	2	2,5,2,0,0	Фрагменти. 1/47, 3, 7, 10, 17, 19, 19, 20, 20, 21, 21, 23, 24-а, 27, 29, 30, 34, 35, 36, 37, VII-б, 38, 48, 55							
	5	3		3	3, 8, 9, 11, 12, 18-2 20, 42	8	2,5,3,0,0	Всього 2-ї категорії 106						
			4	40-2, 41, 42, 47 48, 50, 51, 52, 55	9									
	5	3		24	5, 6, 8, 11, 12, 13, 16, 16, 16, 16, 17, 19, 20, 23, 24 б, 25, 30, 33, 37, V-В, 39, 46, 46, 24б	24	2,5,0,0,0							

Рис. 3. Типи форм і орнаментів кераміки 2-ї категорії.

На деяких амфорах розпис, очевидно, не зберігся, але є і зовсім неорнаментовані. Інші мають орнамент трьох типів: візерунок у вигляді «совиної» личини, сітчастий (у двох варіантах); широкі стрічки, які утворюють трикутники.

Тип 1, 3 — кулясті амфори з двома ручками-вухками і конічними кришками (15 екз.). Один з цих екземплярів належить до другої категорії (тип 2, 3). Посудини разом з кришками знайдені лише в одному похованні, в інших випадках вони траплялися окремо. Серед них є мініатюрні (Н₁ — до 5 см, Д₃ — до 6 см), маленькі (Н₁ — 6—8 см, Д₃ — 9—10 см), середні (Н₁ — 9—10 см, Д₃ — 11—12 см) та великі (Н₁ — понад 11, Д₃ — понад 14 см).

Тип 1, 4 — посудини з високою конічною шийкою і трьома-чотирма конічними наліпсами біля її основи (11 екз.). В їх числі виділено мініатюрні (Н₁ і Д₃ — до 5 см) і маленькі (Н₁ — 10—12 см, Д₃ — 7—13 см), середні (Н₁ — 14—22 см, Д₃ — 15—22 см), а також великі (Н₁ і Д₃ — понад 25 см). Є посудини неорнаментовані та з орнаментом одного типу у двох варіантах.

Тип 2, 1 — миски з прямими, ледь закругленими біля вінець стінками (рис. 3). Вони представлені 19 екземплярами, два з яких (мініатюрні посудини) зараховані до цього типу умовно. За розмірами є мініатюрні (Н₁ — до 4 см, Д₁ — до 8 см), маленькі (Н₁ — 4—6 см, Д₁ — 8—12 см), середні (Н₁ — 7—8 см, Д₁ — 14—16 см), великі (Н₁ — понад 9 см, Д₁ — понад 20 см). Тип розпадається на два варіанти. Миски першого варіанту мають грубу шорстку поверхню; здебільшого вони прик-

рашені насічками або пальцевими защипами по верхньому краю вінець. Другий варіант представлений виробами з більш заокругленими **стінками**, підлощеною поверхнею; край вінця злегка потовщений та **орнаментований** хрестоподібними насічками (за вінцями ці миски дещо нагадують аналогічні посудини з пам'яток північної локальної пізньотрипільської групи, виділеної Т. Г. Мовшею).

Інші типи посуду, детальна характеристика яких неможлива в межах цієї статті, подані на рис. 1 і 3.

Викладена вище класифікація кераміки Вихватинського могильника охоплює всі типи і різновиди посуду за технологічними, морфологічними та стилістичними ознаками. Для її дальшої систематизації і встановлення хронології необхідно ще визначити «генетичні» ряди й хронологічні горизонти. У зв'язку з цим дуже цікавим є питання про тенденцію розвитку трипільської кераміки, і оскільки аналіз останньої було проведено за трьома основними ознаками, бажано взяти до уваги тенденцію змін у кожній з них.

Розвиток технології трипільського керамічного виробництва веде до поступового зникнення посуду першої категорії і заміни його виготовленим з глини, що містить різноманітні домішки. Це характерно для пам'яток середнього і пізнього Трипілья, як свідчить статистична обробка різночасних комплексів.

Тенденцію розвитку форм простежити значно складніше, оскільки вона обумовлена сукупністю факторів, які важко врахувати. Слід лише відзначити загальнотрипільський характер перенесення форм з однієї технологічної категорії посуду в іншу.

Еволюція розпису була досліджена ще в 30-х роках Т. С. Пассек¹⁶ і полягає у поступовому спрощенні орнаментативної.

Згадані фактори як хронологічний показник дуже рідко беруться дослідниками до уваги. Так, тенденція розвитку кераміки за технологічними ознаками використовується для хронологічних висновків лише у деяких статтях В. Г. Збеновича¹⁷. Інші дві ознаки враховуються лише тоді, коли йдеться про зміну форм і орнаментативної посуду між двома періодами і дуже рідко в межах окремого періоду (від пам'ятки до пам'ятки) чи окремої пам'ятки (від горизонту до горизонту за умов вертикальної чи горизонтальної стратиграфії).

Розглянемо в цьому плані одну з основних груп кераміки — миски. Частина з них представлена однією формою, вкрита розписом і становить 45,6% всього посуду першої категорії. Друга частина, що належить до другої категорії (18%), має кілька варіантів форми. Разом миски становлять 31,4% усіх інших форм кераміки.

Розробляючи типологію орнаменту напівсферичних мисок, ми поділили його на складний, спрощений і простий. Такий поділ є певною мірою умовний, бо весь орнамент фактично утворює один безперервний ряд. Враховуючи загальну тенденцію розвитку трипільської орнаментативної, можна дійти висновку, що більш давніми є миски із складним візерунком. Спираючись на тенденції у зміні технології (за умови, що посудини і першої, і другої категорії використовувалися так само), вважаємо розписні миски давнішими, а вироби другої технологічної категорії — пізнішими, виниклими замість перших. Оскільки у багатьох випадках різні за технологією і орнаментом миски трапились в одному похованні, можна твердити про певне співіснування типів у закритих комплексах. Так, складний орнамент виступає водночас із спрощеним (один випадок), але жодного разу — з простим. Спрощений зафіксовано разом із складним та простим (п'ять випадків). Миски з простим орнаментом виявлено поряд з посудинами другої категорії (тип 2, 2), які жодного разу не траплялись з виробами, прикрашеними складним і спрощеним візерунком. Іншим доказом є чітко простежена горизон-

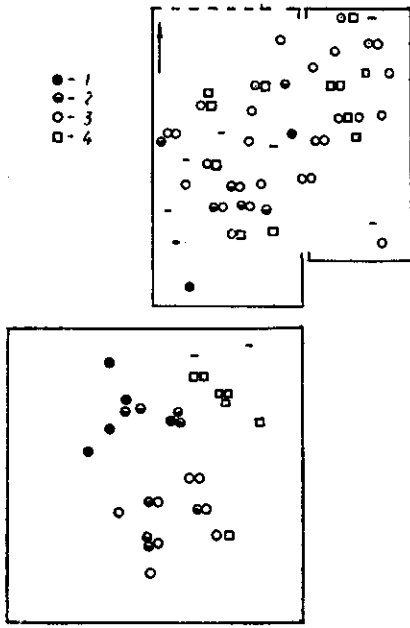

Рис. 4. Горизонтальна стратиграфія кераміки:
1 — посуд типу 1, 0, 1; 2 — посуд типу 1, 0, 2; 3 — посуд типу 1, 0, 3; 4 — посуд типу 2, 1.

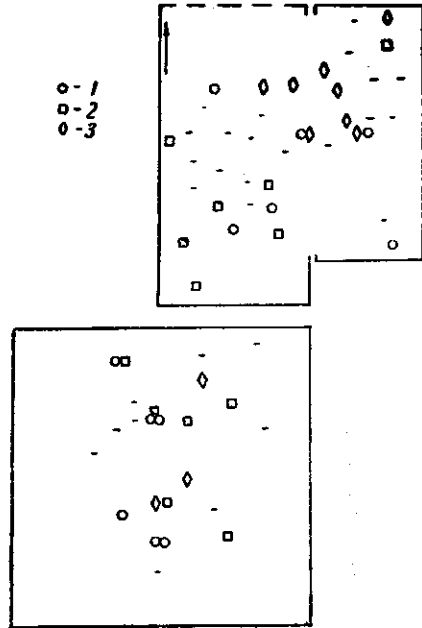

Рис. 5. Горизонтальна стратиграфія кераміки:
1 — посуд типу 1, 2; 2 — посуд типу 1, 3; 3 — посуд типу 1, 4.

тальна стратиграфія (рис. 4). Додатковий аргумент: поховання 32, супроводжуване мискою із спрощеним орнаментом, було перекрите похованням 22, де наявні миски з простим декором.

Тут досліджено лише одну групу кераміки, найчисленнішу. Але хронологічні зміни орнаменту помітні і для інших форм. Так, для типу 1, 3 стрічковий візерунок, очевидно, давніший, ніж сітчастий. Для типу 1, 4 найпізнішим є другий варіант. На амфорах типу 1, 2 сітчастий мотив, хоч і найпізніший, частково співіснував з орнаментом у вигляді «совиної голови». Взаємозміна цих форм визначається за співіснуванням їх у закритих комплексах і горизонтальною стратиграфією (рис. 5). Так, типи 1, 2 і 1, 3 здаються більш давніми, ніж 1, 4 або 2, 2 і 2, 3 та деякі форми з другої категорії кераміки.

Таким чином, посуд Вихватинського могильника характеризується рисами, дуже важливими для визначення внутрішньої хронології пам'ятки: 1) високою чутливістю кераміки до хронологічних змін навіть у межах незначного часу існування могильника; 2) відносно хорошою збереженістю і масовістю керамічного матеріалу (звідси — можливість урахування всіх ознак, а також кількісних показників); 3) знахідками посуду майже в усіх (за винятком двох) похованнях і, отже, максимальним охопленням комплексів; 4) наявністю в кожному похованні від двох до п'яти посудин, що дає змогу визначити час комплексу не за одним, а за кількома типами.

Мікрохронологія. Горизонтальна стратиграфія виразно показує наявність груп поховань з різними типами кераміки. Більшість з них містить кілька посудин, більш-менш одночасних (проте можуть бути й давніші). Для врахування всіх наявних сполучень метод горизонтальної стратиграфії недостатній. Надійнішим для розробки внутрішньої хронології могильника є статистико-комбінаторний метод, який має визначити різночасні групи поховань із стійкими сполученнями ознак

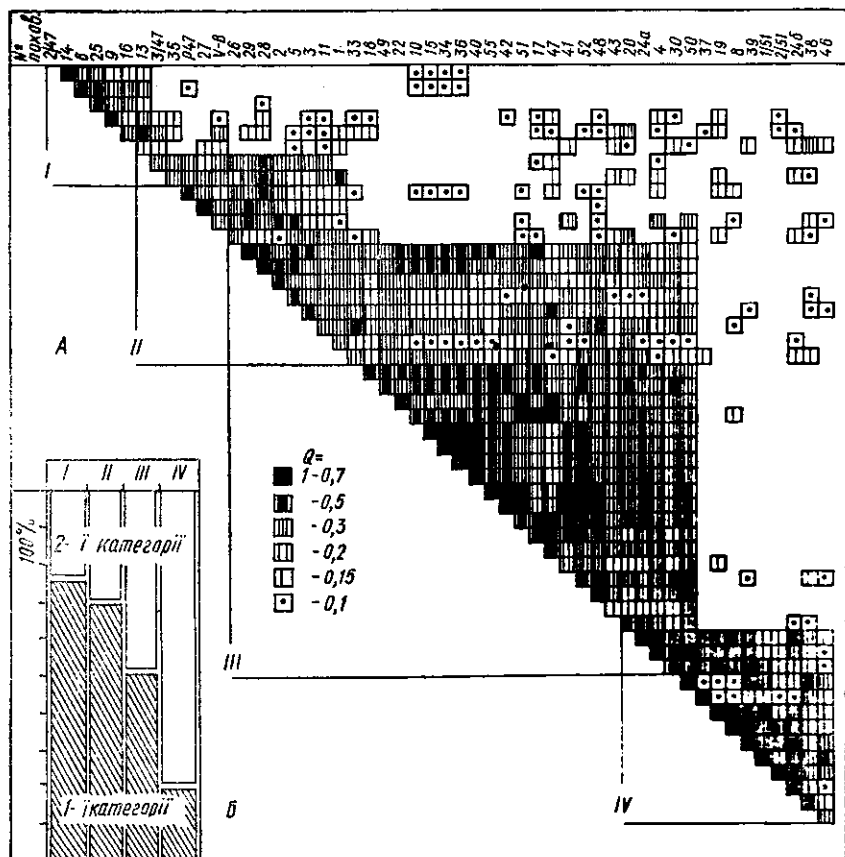

Рис. 6. Результати статистичної обробки матеріалів Вихвативського могильника.

A — групи взаємопов'язаних поховань; I — поховання першого горизонту; II — поховання другого горизонту; III — поховання третього горизонту; IV — поховання четвертого горизонту; B — процентне співвідношення різних категорій кераміки до горизонтів.

(такими є типи форм і орнаменту, що розглядаються як хронологічні показники). Кераміка кожного поховання повинна зіставлятися з посудом всіх інших комплексів. Схожість між похованнями з'ясується за допомогою коефіцієнта зв'язку. Для підрахунку були залучені всі комплекси, що містили чітко визначені типи кераміки, представлені щонайменше двома екземплярами. Для кожного типу враховувалися такі ознаки: типи і варіанти форми й орнаменту. Оскільки орнамент є чутливішим до часових змін, було застосовано двобальну систему оцінки ознак. Тип і варіант форми посудин оцінені в один бал, тоді як тип і варіант орнаменту — в два бали.

Коефіцієнт зв'язку у даному випадку був розрахований за логічною формулою: $Q = \frac{\text{загальна кількість ознак і там, і там}}{\text{загальна кількість ознак або там, або там}}$.

Одержані за формулою значення графічно зведені (рис. 6, A). Вирізно помітні чотири групи взаємозв'язаних поховань.

Якісний і кількісний аналіз одержаних груп, коротка характеристика яких наведена нижче, дає підстави характеризувати їх як різночасні, що відповідають чотирьом хронологічним горизонтам могильника. Послідовність горизонтів у часі зазначена в нумерації. Найдавнішим є перший. Кожний з горизонтів характеризується трьома основними положеннями.

1. Певне кількісне співвідношення типів форм і орнаменту кераміки (миски із складним орнаментом, за винятком однієї, є тільки в першому горизонті, типи 1, 2 і 1, 3 переважають в першому і другому; тип 1, 4 трапляється переважно в третьому і четвертому горизонтах, а 2, 1— в четвертому).

2. Певне місце (рис. 7) на площі могильника (помітне поступове освоєння території, центр могильника, очевидно, недосліджений, розміщується, мабуть, на північ від розкопу 1952 р. або на захід від розкопу 1955 р.).

3. Певне процентне співвідношення кераміки різних категорій (для першого горизонту — 77% першої та 12% другої категорій, для другого — відповідно 71 та 29%; для третього — 52 і 48% та четвертого — 21 і 79%; рис. 6, б). Простежується поступове зникнення кераміки першої категорії, в чому знаходить підтвердження показник кількісного співвідношення різних категорій посуду.

Значно важче окреслити вік кожного хронологічного горизонту. Лише гіпотетично можна зазначити, що зміна форм і орнаменту відбувалася протягом одного-двох поколінь. І якщо вік одного покоління¹⁸, зважаючи на дуже низьку середню тривалість життя населення¹⁹, визначити у 20 — 25 років, то час існування могильника дорівнюватиме приблизно 135 ± 15 рокам.

Нами були розглянуті лише два питання, що становлять необхідні перші етапи у вивченні матеріалів кожної пам'ятки. Розробивши класифікацію та мікрохронологію, можна говорити в основному про своєрідність керамічного комплексу пам'ятки і про те, в якій послідовності здійснювалися поховання. Будь-які серйозні висновки соціального та історичного плану можливі лише після дальшої обробки даних могильника та їхнього зіставлення з матеріалами інших пам'яток.

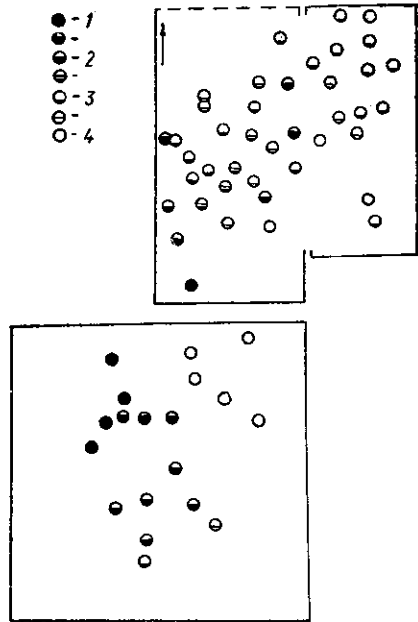

Рис. 7. Горизонтальна стратиграфія могильника:

1 — поховання першого горизонту; 2 — поховання другого горизонту; 3 — поховання третього горизонту; 4 — поховання четвертого горизонту. Інші знаки — проміжні поховання між відповідними горизонтами.

¹ А. Е. Алихова. Выхватинский могильник. — КСИИМК, вып. 26. М., 1949, с. 69—75; И. Г. Розенфельдт. Выхватинский могильник по раскопкам 1951 г. — КСИИМК, вып. 56, 1954, с. 98—103; Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, № 84. М., 1961, с. 146—182; М. С. Великанова. Антропологический материал Выхватинского могильника. — МИА, № 84. М., 1961, с. 210—226.

² Т. Г. Мовша. Lokalgruppen und Chronologie der späten Tripolje-Kultur. — VIII Congress International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Belgrade, 1971). — Les rapports et les communications de la délégation des archéologues de l'URSS. Moscou, 1971; і іж. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья. — Археологія, вип. 5. К., 1972, с. 3—24; В. Г. Збенович. Хронологія пізнього Трипілья. — Археологія, вип. 7. К., 1972, с. 3—25.

³ Т. Г. Мовша. Памятники выхватинского типа. — МАСП, вып. 7. Одесса, 1971, с. 21—32.

* За відомості і допомогу, подані під час збирання матеріалів, висловлюємо глибоку вдячність В. І. Маркевичу, Г. Д. Смирнову, К. К. Черниш, співробітникам архіву ІА АН СРСР та Первісного відділу Державного Ермітажу.

** Для поховань, розкопаних в 1947—1951 рр., чисельник визначає номер, а знаменник — рік розкопок. Під шифром Р-2/47 маємо на увазі поховання дитини (?) з другого розкопу 1947 р.

⁴ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., с. 175.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ I. László. Etudes archéologiques sur l'histoire de société des Avars.— Archaeologia Hungarica, s. n., v. XXXIV. Budapest, 1955.

⁸ Т. Г. Мовша. Памятники выхватинского типа, с. 30 і далі.

⁹ А. М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане.— МИА, 145. Л., 1966, с. 88 і далі.

¹⁰ Т. Г. Мовша. Періодизація і хронологія..., с. 5.

¹¹ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения.— Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. Кишинев, 1960, с. 60 і далі.

¹² Н. М. Виноградова, В. С. Бейлекчи, П. П. Бурня. Раскопки трипольского поселения в Старом Орхее.— Археологические исследования в Молдавии (1972 г.). Кишинев, 1974, с. 68.

¹³ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях..., с. 72.

¹⁴ Б. А. Колчин. Интеграция наук и археология.— Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 36; Ю. М. Бородай, Ю. Ж. Келле, Е. Г. Плимак. Наследие К. Маркса и некоторые методологические проблемы исследования докапиталистических обществ и генезиса капитализма.— Принципы историзма в познании социальных явлений. М., 1972, с. 75.

¹⁵ В. Р. Кабо. Погребальная обрядность первобытного общества и ее связь с социальными отношениями и идеологией.— Тези доповіді на семінарі «Соціальна інтерпретація даних поховань та могильників» у Ленінграді в 1971 р.

¹⁶ T. S. Passek. La céramique tripolienne.— ИГАИМК, вып. 122, М.—Л., 1935.

¹⁷ В. Г. Збеневич. Хронологія пізнього Трипілля.— Археологія, вип. 7, с. 3—25.

¹⁸ Я. С. Улицкий. Демографическое понятие поколения.— Проблемы демографической статистики. М., 1959, с. 19—56.

¹⁹ М. С. Великанова. Вказ. праця, с. 211.

В. А. ДЕРГАЧЕВ

Классификация керамики и относительная хронология погребений Выхватинского могильника

Резюме

Статья посвящена классификации и систематизации материалов хорошо известного позднетрипольского могильника у с. Выхватинцы. Основная задача автора — разработка внутренней хронологии могильника. В связи с этим рассматриваются некоторые методические вопросы, суть которых сводится к определению хронологических показателей. Для Выхватинского могильника таким показателем является керамика.

Применение статистико-комбинаторного метода позволяет выделить для могильника четыре группы погребений, которые интерпретируются как хронологические горизонты с характерным набором форм и орнаментов керамики, определенной позиционностью на территории могильника и определенным процентным соотношением различных технологических групп сосудов. Продолжительность существования каждого горизонта составляет ориентировочно одно-два поколения, а время функционирования могильника приблизительно 135±15 лет.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Значення «Природничої історії» Плінія для вивчення Північного Причорномор'я

Ἡγεμόνιος παιδεία — так греки називали коло знань, які становили загальну освіту громадянина. З цього сполучення слів походить термін «енциклопедія». Вперше в близькому до сучасного значенні слово «енциклопедія» застосував Пліній Старший (24—79 рр. н. е.), назвавши так «Природничу історію»¹, єдину з його праць, що збереглась. Учений,